

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України

**Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди**

**Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова**

**Актуальні проблеми методики
навчання історії, правознавства
та суспільствознавчих дисциплін**

Випуск 4

Харків – 2012

Рецензенти:

Кравченко О. В., кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Харківської академії залізничного транспорту;

Кучемко М. М., завідувач кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди, доктор історичних наук, професор;

Олійник М. М., завідувач кафедри українознавства Національного дослідного університету «Белгородський державний університет», доктор історичних наук, професор;

Плиско Л. М., кандидат історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди.

*Затверджено редакційно-видавничою радою
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди, протокол №9 від 01.11.2012 р.*

Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми методики навчання історії, правознавства та суспільствознавчих дисциплін» / [упоряд. Г. Г. Яковенко]. – Х: Видавництво Харківського національного автомобільно-дорожнього університету, 2012. – 92 с.

© Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди, 2012

© Автори статей, 2012

7. Апресян Р.Г. Дилеммы благотворительности / Р.Г. Апресян // *Общественные науки и современность*. – 1997. – № 6. – С. 56-67; Єсіна О.О. Добродійність як соціальне явище: теоретичний аспект аналізу / О.О. Єсіна // *Український соціум*. – 2009. – № 3 (30). – С. 114-118; Сverdlova A.L. Меценатство в России как социальное явление / А.Л. Сverdlova // *Социологические исследования*. – 1999. – № 7. – С. 134-137.
8. Курінна Т. Історико-культурні передумови становлення ідеї милосердя й благодійності / Т. Курінна // *Вісник Національної академії державного управління*. – 2007. – № 2. – С. 283-295; Петрова К.А. Проблема мотивації благодійності в Російській імперії в сучасній історіографії / К.А. Петрова // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. – 2010. – Вип. XXIX. – С. 290-294.

УДК 378 (94)

Задорожна Л.В., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри історії України Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет»

Теоретичні основи дослідження «усної історії» українців про Другу світову війну

Стаття присвячена питанням з'ясування шляхів використання усної історії як методу історичного дослідження у створенні історії українського народу часів Другої світової війни.

Ключові слова: усна історія, Друга світова війна, інтерв'ю, анкетування.

Статья посвящена вопросам выяснения путей использования устной истории как метода исторического исследования в создании истории украинского народа времен Второй мировой войны.

Ключевые слова: устная история, Вторая мировая война, интервью, анкетирование.

The article is sanctified to the questions of finding out of ways of the use of verbal history as method of historical research in creation of history of the Ukrainian people of times of Second world war.

Keywords: verbal history, Second world war, interview, questionnaire.

Постановка проблеми. Події Другої світової війни оцінюються сучасною спільнотою як такі, що принесли безліч страждань українському народу. Війна водночас стала величезною трагедією та важким випробуванням для кожного, хто її пережив. Саме тому у сучасних наукових публікаціях, присвячених подіям 1939 – 1945 рр., все частіше звертається увага на те, що війна, окрім економічних збитків, нанесла глибоку психологічну травму не одному поколінню людей [1 – 4]. Діти, онуки, правнуки тих, хто постраждали від соціальних потрясінь ХХ століття, несуть в собі біль минулих поколінь, навіть, якщо нічого не знають про них. Адже люди, що пережили війну, передають цю травму у спадок. Дослідники вважають, що багато негативних процесів в сучасному суспільстві пов'язано саме з небажанням визнати та усвідомити такий жахливий історичний досвід. Вони вказують на те, що в Україні історична пам'ять про минулу війну активно трансформується, еволюціонує, але ще докорінно не змінилася [1, с. 45]. Так

відбувається, передусім, тому, що пам'ять про війну хоча і визнається духовно-історичним надбанням нашого народу, є надзвичайно складним, суперечливим, строкатим, багато в чому навіть парадоксальним феноменом, який «важко досягнути в чорно-білому спектрі й більш-менш однозначно оцінити [2, с. 3]». Як відзначає О.Є. Лисенко, «нове розуміння війни відштовхується не від однієї центральної ідеї, а від багатьох раціональностей, стратегій, втілюваних спільнотами, соціальними групами, родинами, індивідуумами [2, с. 9]». Ось чому у сучасних дослідженнях все частіше «на перше місце висувається проблема інтерпретації емпіричного матеріалу [2, с. 7]», вирішення якої надає дослідникам можливості нарешті приділити належну увагу ролі пересічної людини в історії, «дає змогу розкрити у всіх галузях людської діяльності істотні риси структури особистості, способи її світосприйняття, самосвідомості й поведінки. Сучасні історики дійшли згоди у тому, що «ігнорування особистісного вибору, мотиваційних чинників і життєвих стратегій робить неможливим глибоке проникнення у сутність історичного процесу [3, с. 7]». Ще у 2000 р. видатний дослідник Другої світової війни в Україні М.В. Коваль писав: «Непомірне звеличування значущості тих чи інших керівних осіб – нерідко, як бачимо, посередніх і обмежених постатей – спричиняло недооцінку, а інколи й приниження ролі народних мас у війні. Наслідком було те, що виклад подій, по суті, не персоніфікувався. В історичних працях люди згадувалися переважно в описах героїчних вчинків і, до того ж, у вигляді реєстрів прізвищ, розміщених відповідно до посадових, соціальних категорій, заслуг тощо. Наукові праці рясно нашпиговані безликими прізвищами, а не людськими особистостями [4, с. 19]».

Отже, **актуальність даної теми** відзначається апробацією новітніх дослідницьких технологій у вивченні «малих життєвих світів» української історії періоду Другої світової війни, які б допомогли написати історію народу, а не історію держави СРСР.

Вченим відомо, що жодні дослідницькі технології та методики, навіть сучасні, не можуть бути універсальними і не вичерпують всієї багатомірності й складності історичного явища. Аналіз останніх публікацій щодо окресленої проблематики свідчить про те, що за останній час як самостійна наукова дисципліна все більше прибічників завойовує «усна історія». Це одне з напрямлень історичних досліджень новітнього часу, що динамічно розвиваються. Дослідники вважають, що усна історія відкриває великі можливості, особливо у дослідженні масових процесів, у досягненні об'єктивної оцінки історичних подій. Це нове направлення, яке добре розвинуто за кордоном, і означає вивчення новітньої історії за допомогою нового типу джерел. Усна історія є новим синтезованим направленням історичних досліджень, яка базується на синкретизації міждисциплінарних методів у вивченні минулого, створюючи самостійну дослідницьку базу (джерела, методи збору та аналізу) та пропонуючи власні підходи до історичного дослідження [5]. Саме тому, за мету даної статті було взято з'ясування шляхів використання усної історії як методу історичного дослідження у створенні історії українського народу часів Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Усна історія» – це новий науковий напрям, що інтенсивно розвивається з другої половини ХХ ст. Термін «усна історія» був введений ще Барбе д'Оревіллі (1852), проте отримав поширення після робіт професора Колумбійського університету Аллана Невінса [6]. Сьогодні «**усна історія**» – це самостійна наукова дисципліна, головним предметом якої є суб'єктивний досвід окремої людини. Вона виступає, передусім, як спосіб залучення до аналізу нової категорії джерел. Дослідження відбуваються за допомогою методу збирання, зберігання та інтерпретації голосів і спогадів людей, груп та учасників подій минулого [7, с. 10]. Таким чином, сутністю цього дослідницького напрямку є запис (як правило, із застосуванням аудіо – та відеотехніки) усного оповідання очевидців тих чи інших подій, спогадів на задану тему або про якийсь життєвий період. Як метод історичної науки, усна історія має такі **переваги**:

- завдяки розповідям свідків подій, історик отримує можливість надати власному опису історії більш індивідуальний характер [8], як зазначав О.Є. Лисенко, «за допомогою

накладання цієї інформації на макроісторичну матрицю можна отримати уявлення про співвідношення «об'єктивних» процесів та їхньої «суб'єктивної» оцінки [9, с.20];

- основою усної історії є індивідуальна та колективна пам'ять, що акумулює життєвий людський досвід, пов'язаний, передусім, з емоційним сприйняттям подій;

- вона відкриває великі можливості у вивченні масових процесів та у досягненні об'єктивності оцінки історичних подій [10];

- дозволяє зберегти свідчення безпосередніх учасників історичних подій, «маленьких людей», які в офіційних джерелах фігурують лише як статистичні одиниці, а часто і взагалі забуті;

- надає матеріал для інших галузей історичної науки – історичної антропології, історичної психології, історичної герменевтики, історії повсякденності, мікроісторії;

- забезпечує трансляцію систем цінностей та культурно-семантичного коду від покоління до покоління [11].

Дослідники стверджують, що усна історія має свої особливості у кожному конкретному випадку. По відношенню до історії Другої світової війни відзначені переваги є важливими саме для тієї групи військових істориків, для яких «особливий інтерес становлять саме індивідуальні реакції, суб'єктивні оцінки, думки, переживання тих чи інших ситуацій учасниками війни [12, с.20]».

Матеріали, отримані від різних за положенням у суспільстві людей, які вважають себе будь-яким чином причетними до воєнних подій можуть стати цінним архівом для сучасних та майбутніх істориків за умови обережної оцінки їх на достовірність та репрезентативність. Історики також вказують на суттєві **обмеження**, якими слід керуватися, обираючи метод усної історії для даного історичного періоду, а саме:

- дана методика використовується при дослідженні подій, які збереглися у пам'яті одного-двох поколінь, не більше;

- слід враховувати, що респонденти мають вибіркові спогади про події, що цікавлять історика;

- усна історія надає тільки особисті погляди на минуле;

- на свідчення може впливати домінуюча ідеологія або політична ситуація;

- самі свідки можуть мати стереотипи та забобони, які впливають на їх розповідь [13].

Таким чином, дослідження подій 1939-1945рр. в Україні за допомогою усної історії є специфічним. За допомогою фіксування, аналізу та інтерпретації вербальних і невербальних свідчень історик має змогу не стільки встановити раніше невідомі історичні факти, скільки з'ясувати відношення людини до них, його інтерпретацію подій, його особисте бачення ситуації, що, з точки зору теорії пізнання є не менш вагомим, ніж вирішення глобальних завдань «великої науки». І, хотілося б підкреслити, що за будь-яких обставин, головною передумовою для використання методу усної історії має бути повага професіонала – науковця до людини – респондента як до особистості.

Як стверджують дослідники, виконання даних вимог базується на введенні у науковий обіг нового типу джерела – **усного історичного джерела**, створеного за допомогою опитування (через інтерв'ю, бесіду, анкетування) живих свідків, очевидців історичних подій того часу та явищ, які досліджуються.

При створенні усного історичного джерела важливо враховувати такі **положення**:

1. Особливістю усного історичного джерела є те, що у ньому знаходиться подвійна інформація: фактологічна та оцінна. У відношенні до фактологічної достовірності усних джерел історики дискутують, тому що усні розповіді відображують історичну реальність лише у тому вигляді, як її розуміють і подають через власну свідомість очевидці подій. Тобто необхідно враховувати можливе перекручування фактів. Разом з тим, свідчення отримані методом опитування, можуть стати початком для вивчення нових, раніше не відомих подій з історії даної місцевості. Буває так, що свідчення надають цікаву оцінку або уяву про вже відомий історичний факт.

2. При створенні усного історичного джерела важливо враховувати ступінь причетності розповідача до подій, що розглядаються. Критерієм є джерело інформації: або людина сама приймала участь у подіях, або дізналася про них з розповідей батьків, прабадьків, сусідів, свідків, очевидців. Тобто, у першому випадку вищим буде ступінь «очевидності», а у другому – ступінь «міфологічності», тому що більшу довіру безумовно викликають спогади, створені на основі розповіді очевидця подій.

3. Обов'язковою умовою для початку дослідження є запис необхідних свідчень про людину-респондента, а саме: прізвище, ім'я, по-батькові; рік народження; місце народження; професія; де та ким працював та з якого по який час; адреса проживання.

4. Учасники Другої світової війни розповідають про події, які переважно знаходять підтвердження в архівних фондах та офіційних джерелах [14].

Обирати респондента пропонується за такими вимогами: людина повинна мати бажання говорити відкрито та відверто, щоб їй самій хотілося б пригадати минуле; вона має володіти хорошою пам'яттю та має бути спостережливою; толерантною і свідомо співвідносити власний життєвий досвід із минулим суспільства та країни в цілому.

Найбільш прийнятним та ефективним методом збору історичної інформації про війну вважається **інтерв'ювання** (англ. interview) – усна форма спілкування, тобто бесіда, що відбувається за певним планом через безпосередній контакт інтерв'юера з респондентом з обов'язковою фіксацією відповідей. Вибір типу та змісту інтерв'ю безпосередньо пов'язаний із дослідницькими інтересами історика. Тетяна Пастушенко зафіксувала розроблені нині різноманітні підходи до запису інтерв'ю. Вона надала коротку характеристику наступним типам: наративне інтерв'ю, напівструктуроване інтерв'ю, біографічне інтерв'ю, лейтмотивне інтерв'ю, фокусоване інтерв'ю, діалогічне або вільна бесіда, одноосібне й групове, проблемні та генеалогічні. Таким чином, було зроблено висновок, про те, що історики нарівні з представниками інших наукових галузей зробили солідний внесок у теорію, методику та політику квалітативного дослідження [15, с. 11-12].

Оскільки якість роботи інтерв'юера значною мірою визначає і якість самого новоствореного історичного джерела, дослідниками сьогодні розроблені рекомендації щодо проведення інтерв'ю. Починати роботу історики радять з так званого **попереднього інтерв'ю** (його слід проводити за день-два до основної розмови), тому що воно, по-перше, дає змогу познайомитися досліднику з респондентом, а йому, у свою чергу, із запитаннями, на які треба буде надавати відповіді; по-друге, допомагає звикнути до ситуації та одне до одного (ключ до успіху – це дружні стосунки); по-третє, дозволяє зекономити час у визначенні кола запитань інтерв'ю та побудові відповідей на них; по-четверте, дає змогу обговорити можливість друкування спогадів, копій документів, фотографій та їх використання у наступній науковій діяльності [16].

Автори відповідних публікацій попереджають, що під час проведення інтерв'ю існує небезпека впливу дослідника на зміст відповідей та оцінювання респондентом подій минулого. Щоб цього не сталося слід врахувати наступні **методологічні рекомендації**:

- заздалегідь познайомити респондента з питаннями, щоб він зміг пережити первинну емоційну оцінку, продумати свою відповідь;

- задати емоційний фон розповіді про важливість завдання, змалювати можливу аудиторію читачів створюваного тексту так, щоб респондент був натхнений значимістю поставленого перед ним завданням і постарався максимально відповідати вимогам інтерв'юера;

- скласти запитальник таким чином, щоб питання побічно перекривали один одного і тим самим дозволяли перевірити ступінь щирості та об'єктивності розповіді респондента;

- для опитування використовувати аудіотехніку, однак це не повинно бути нав'язливим. Найкраще підійде невеликий, що не кидається в очі диктофон, щоб респондент не відчував себе скутим перед мікрофоном чи камерою. Інакше він може бути нещирим;

- в ході бесіди задавати не навідні, а уточнюючі питання. Уникати нав'язування респонденту тих чи інших оцінок, але стежити, щоб кожен факт, що ним згадується був зрозумілий і витлумачений;

- при розшифровці запису обов'язково виробляти транскрибування, тобто позначати всі паузи, особливості реакції респондента, буквально відтворювати всі його слова і вирази, не піддаючи текст навіть граматичному редагуванню;

- при розшифровці запису вказувати дату запису, дату розшифровки, хто робив запис і розшифровку, обов'язково вказується прізвище, ім'я та по-батькові респондента, дата його народження та домашня адреса;

- до аудіофайлу докладати текстовий файл інтерв'ю [17].

Завершальним етапом роботи має стати публікація спогадів респондента. Щоб отримані результати дослідної роботи було залучено до наукового обігу, існують поради щодо оформлення **письмового варіанту** усного історичного джерела, а саме:

- слід записувати спогади від першої особи, слово в слово, нічого не пропускаючи і нічого не додаючи від себе, при цьому бажано записувати реакцію людини на запитання, або будь-які його зауваження;

- запам'ятовування та запис розповіді, зроблений пізніше категорично забороняється. Вважається, що в такому випадку інформація буде неповною, а оцінки і судження автора спогадів перекрученими тим, хто записує;

- не треба редагувати текст. Запис має відтворювати розповідь саме так, як його подав автор, навіть, якщо це було зроблено безграмотно; невідомі слова автор може пояснити одразу під час розмови;

- готовий запис розповіді треба надати на ознайомлення респонденту для зауважень та уточнень. Практика показує, що учасники подій 1939 – 1945 рр., «діти війни» є людьми літніми. Вони не завжди можуть одразу згадати факти, імена, населенні пункти тощо. Тому можливо прийдеться декілька разів уточнювати та виправляти написане;

- розповідь можна записувати за допомогою **анкети**, але, слід враховувати, що її створення вважається авторською роботою, і вимагає від дослідника професійного підходу до даного методу створення «усної історії» [18].

Анкета, як метод бору історичної інформації, є письмовою формою спілкування. Сьогодні істориками створено і надруковано немало анкет для опитування людей про події 1939 – 1945 рр. як в Україні, так і за її межами. Дослідники попереджають, що створення анкети вимагає, передусім, ґрунтовних знань сутності історичного явища та вмінь щодо техніки опитування. Якість анкетування залежить від правильного оформлення анкети та формулювання запитань. Необхідно також враховувати, що будь-яка анкета має поділятися на дві частини. Перша частина має бути спрямована на з'ясування біографічних даних людини, що опитується. Друга частина – має містити питання, які направлені на з'ясування почуттів та подій, що пережила людина в роки Другої світової війни. Варто враховувати, що під час війни людина могла бути: учасником бойових дій, знаходитись на окупованій території, перебувати в тилу, бути оstarбайтером, бути дитиною. В залежності від цих обставин, питання можуть змінюватись. При складанні анкети-опитувальника в рамках методу «усної історії» використовують лише відкриті запитання, які передбачають розгорнуту відповідь. Працювати можна сумісно. Відповіді на запитання краще записувати досліднику [19].

Вже не перший рік у рамках наукової діяльності викладачів, аспірантів, студентів у навчальних закладах Кривого Рогу проводяться дослідження з використанням методики усної історії періоду Другої світової війни. Метою даної роботи є залучення уваги студентів до подій воєнного періоду середини ХХ століття, що відбувалися на Україні; усвідомлення молоддю безпосередньої причетності до них людей, що мешкають поруч (родичем, сусідів, знайомих); створення цілісного історичного образу та власних уявлень про той трагічний та героїчний період для нашого народу.

Висновки. Таким чином, завдяки збиранню, записам та дослідженню життєвих історій старших поколінь сучасна українська спільнота отримала унікальний шанс дізнатися про людську поведінку та її мотивацію у роки Другої світової війни, про те, як офіційна історія відобразилася на повсякденному житті простих людей та вплинула на їх погляди, усвідомити своєрідність та важливість кожної людини. Так, завдяки дослідженню усних історичних джерел сумісно, старшим поколінням воєнних років і сучасною молоддю, створюється історія українського народу та формується його історична пам'ять.

ЛІТЕРАТУРА

1. Симоненко І.М. Друга світова війна в історичній пам'яті українського народу / І.М. Симоненко // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 4. – С. 44-54.
2. Лисенко О.Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті / О.Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 3-16.
3. Веденєєв Д.В., Лисенко О.Є. Україна в другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій // Д.В. Веденєєв, О.Є. Лисенко / Український історичний журнал. – 2010. – № 3. – С. 4-29.
4. Коваль М.В. Друга світова війна та історична пам'ять / М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 3-21.
5. Иванова Г.М. Место и роль устных исторических источников в изучении и преподавании истории Великой отечественной войны 1941 – 1945 гг. / Г.М. Иванова / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://samlib.ru/i/iwanowa_g/rolximestoustnyhistoricheskikhistrochnikow.shtml
6. Методичні рекомендації для збору матеріалів «усної історії» у свідків та учасників Другої світової війни / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: europsyhistori.wordpress.com/2011/09/06
7. Пастушенко Т. Метод усної історії та усно історичні дослідження в Україні / Тетяна Пастушенко // Історія України. – 2010. – № 17-18. – С. 10-15.
8. Вебер Д. Рассказанная «Память народа» или что такое метод устной истории / Давид Вебер / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pametnaroda.cz/page/index/title/oral-history-method?locale=ru_RU
9. Лисенко О.Є. – Названа праця.
10. Иванова Г.М. – Названа праця.
11. Методичні рекомендації для збору матеріалів «усної історії» у свідків та учасників Другої світової війни. – Названа праця.
12. Лисенко О.Є. – Названа праця.
13. Устная история. Как проводить интервью? / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.urokiistorii.ru/taxonomy/term/458/2238
14. Иванова Г.М. – Названа праця.
15. Пастушенко Т. – Названа праця.
16. Устная история. Как проводить интервью? – Названа праця.
17. Методичні рекомендації для збору матеріалів «усної історії» у свідків та учасників Другої світової війни. – Названа праця.
18. Иванова Г.М. – Названа праця.
19. Методичні рекомендації для збору матеріалів «усної історії» у свідків та учасників Другої світової війни. – Названа праця.